

Jurisprudential foundations of Government commitments in Supply of public goods and services in the Iranian legal system

Amin Motazedian¹, Mohammad Kazem Emadzadeh^{2*}, Gholamhossein Masoud³

1. Ph.D. Student in Public Law, Department of Law, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.
2. Associate Professor, Department of Law, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.
3. Assistant Professor, Department of Law, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 65-88

Article history:

Received: 16 Aug 2022

Edition: 26 Sep 2022

Accepted: 27 Dec 2022

Published online: 10 Jan 2023

Keywords:

Government Commitments, Supply of Goods, Public Services, Jurisprudence, Iranian Legal System

Corresponding Author:

Mohammad Kazem Emadzadeh

Address:

Department of Law, Najaf Abad Branch, Islamic Azad University, Najaf Abad, Iran.

Orchid Code:

0000-0002-3788-0510

Tel:

03142292929

Email:

emadzade2014@gmail.com

ABSTRACT

Background and Aim: The government is committed to providing goods and services needed by citizens to its new concept. The basis of the government's commitments in this regard has been the subject of debate. In this article, an attempt has been made to examine the jurisprudential foundations of the government's obligations in providing public goods and services in the Iranian legal system.

Materials and Methods: This article is a descriptive-analytical and library method has been used.

Ethical considerations: In this article, the originality of the texts, honesty and trustworthiness have been observed.

Findings: In jurisprudential teachings, providing goods and services needed by citizens and serving the people in general is considered a value. The jurisprudential sources of the government's obligations in this regard is several verses and hadiths in which the necessity of providing goods and providing public services by the Islamic government is emphasized .

Conclusion: In order to fulfill its obligations in the field of providing public goods and services to the people, the government mechanisms needs: Interference in market regulation is one of the most important mechanisms for fulfilling the government's obligations in this field. Government intervention as a regulatory factor through the fight against hoarding of goods and the overselling of goods and services causes goods and services to be made available to the people on appropriate terms. In addition, administrative health and the fight against corruption, as well as the existence of effective oversight by the government, are important factors in providing desirable public services to the people.

Cite this article as:

Motazedian A, Emadzadeh MK, Masoud Gh. Jurisprudential foundations of Government commitments in Supply of public goods and services in the Iranian legal system. *Economic Jurisprudence Studies*. 2022; 4(4):65-88.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، دوره چهارم، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۱

مبانی فقهی تعهدات دولت در تأمین کالاها و خدمات عمومی در نظام حقوقی ایران

امین معتضدیان^۱، محمدکاظم عمادزاده^{۲*}، غلامحسین مسعود^۳

۱. دانشجوی دکتری رشته حقوق عمومی، گروه حقوق، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

۲. دانشیار، گروه حقوق، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

۳. استادیار، گروه حقوق، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: دولت به مفهوم نوین آن متعهد به تأمین کالا و خدمات موردنیاز شهروندان است. مبنای تعهدات دولت در این خصوص از موضوعات محل بحث و نظر بوده است. در این مقاله تلاش شده مبانی فقهی تعهدات دولت در تأمین کالاها و خدمات عمومی در نظام حقوقی ایران بررسی شود.

مواد و روش‌ها: نوع تحقیق، توصیفی تحلیلی بوده و از روش کتابخانه‌ای و از فیش‌برداری برای گردآوری اطلاعات استفاده شده است.

ملاحظات اخلاقی: در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

یافته‌ها: در آموزه‌های فقهی، تأمین کالا و خدمات مورد نیاز شهروندان و در کل خدمت‌رسانی به مردم یک ارزش محسوب می‌شود. منابع فقهی تعهدات دولت در این خصوص، آیات و روایات و سیره معصومین است که مطابق آن‌ها بر ضرورت تأمین کالاها و ارائه خدمات عمومی از سوی حکومت اسلامی تأکید شده است.

نتیجه‌گیری: دولت به منظور انجام تعهدات خود در زمینه تأمین کالا و خدمات عمومی به مردم، نیازمند سازوکارهایی است: دخالت در تنظیم بازار از مهم‌ترین سازوکارهای تحقق تعهدات دولت در این زمینه است. دخالت دولت به‌عنوان عامل تنظیم از طریق مبارزه با احتکار کالا و گران‌فروشی کالا و خدمات سبب می‌شود، کالا و خدمات با شرایط مناسب در اختیار مردم قرار گیرد. علاوه بر این، سلامت اداری و مبارزه با فساد و در همین حال، وجود نظارت کارآمد از سوی دولت، از عوامل مهم ارائه خدمات عمومی مطلوب به مردم است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۶۵-۸۸

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۵

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۷/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۰/۲۰

واژگان کلیدی:

تعهدات دولت، تأمین کالاها، خدمات عمومی، فقه، نظام حقوقی ایران

نویسنده مسوول:

محمدکاظم عمادزاده

آدرس پستی:

ایران، نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نجف آباد، گروه حقوق.

تلفن:

۰۳۱۴۲۲۹۲۹۲۹

کد ارکید:

0000-0002-3788-0510

پست الکترونیک:

emadzade2014@gmail.com

۱. مقدمه

فلسفه وجودی حکومت دینی و حاکمیت اسلامی، برقراری عدالت و خدمت‌گزاری به مردم است به‌نحوی که تحت حمایت این حاکمیت، مردم در آسایش و امنیت به سر برند. فلسفه تشکیل حکومت اسلامی، تأمین نیازهای مادی و معنوی و فراهم نمودن زمینه و بستر رشد و تکامل انسان و در نتیجه سعادت و خوشبختی او در دنیا و آخرت است. حکومت اسلامی موظف است، با تمامی امکانات و در حد توان خود، زمینه‌های کمال انسان‌ها را فراهم نموده و زمینه‌های فساد را از میان بردارد (رهنمایی، ۱۳۸۰، ۱۲). در نگرش توحیدی، اسلامی و مذهبی، هدف این است که عموم مردم به‌سوی تعالی و سعادت هدایت شوند و به‌تدریج به جایگاهی که شایسته شأن انسانی است نزدیک شوند. لازمه چنین امری تأمین کالاها و خدمات عمومی است. خدمات عمومی بیش از آنکه مفهومی از مفاهیم اولیه و اصیل حقوقی باشد، برآمده از مباحث سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است (محسنی راد، ۱۳۹۱).

با پیشرفت جوامع بشری و توسعه نیازهای شهروندان و شکل‌گیری مفهوم دولت، دولت مسئولیت‌ارایه خدمات عمومی به عموم مردم را بر عهده گرفت و رفته‌رفته مفهوم خدمات عمومی شکل گرفت (محمدنژاد، ۱۳۹۵). خدمات عمومی شامل خدمات عامه‌ای است که در راستای ایجاد تسهیلات و رفاه عمومی و تأمین نیازهای عموم شهروندان ایجاد می‌شود. در نظام حقوقی ایران نیز در اصول مختلف ارائه خدمات عمومی مورد تأکید

قرار گرفته است. مطابق اصل سوم قانون اساسی، «پی‌ریزی اقتصادی صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه و مسکن و کار و بهداشت و تعمیم بیمه» از وظایف حکومت است. همچنین در اصل ۲۹ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تصریح شده که: «برخورداری از تأمین اجتماعی از نظر بازنشستگی، بیکاری، پیری، ازکارافتادگی، بی‌سرپرستی، در راه ماندگی، حوادث و سوانح، نیاز به خدمات بهداشتی درمانی و مراقبت‌های پزشکی به‌صورت بیمه و غیره، حقی است همگانی. دولت موظف است طبق قوانین از محل درآمدهای عمومی و درآمدهای حاصل از مشارکت مردم، خدمات و حمایت‌های مالی فوق را برای یک‌یک افراد کشور تأمین کند» در همین حال بر اساس اصل ۳۱ «داشتن مسکن متناسب با نیاز، حق هر فرد و خانواده ایرانی است. دولت موظف است با رعایت اولویت برای آن‌ها که نیازمندترند به‌خصوص روستانشینان و کارگران زمینه اجرای این اصل را فراهم کند». مبنای تعهدات دولت در ارائه خدمات به شهروندان که در قانون اساسی نیز مورد اشاره قرار گرفته، نظریه خدمات عمومی است. در چارچوب این نظریه است که دولت متعهد به ارائه خدماتی چون تأمین نیازهای اساسی از قبیل مسکن، خوراک، پوشاک، بهداشت راه، تأمین اجتماعی و بیمه شده است. در خصوص تعهدات دولت در ارائه خدمات عمومی تألیفات متعددی صورت گرفته است: محسن محمدیان و شادان وهاب‌زاده، در مقاله‌ای، ارائه

۴. یافته‌ها

در آموزه‌های فقهی، تأمین کالا و خدمات مورد نیاز شهروندان و در کل، خدمت‌رسانی به مردم یک ارزش محسوب می‌شود. منابع فقهی تعهدات دولت در این خصوص، آیات و روایات متعددی است که در آن‌ها بر ضرورت تأمین کالاها و ارائه خدمات عمومی از سوی حکومت اسلامی تأکید شده است. بر این اساس، نظام سیاسی، موظف است به نیازهای مشروع مردم پاسخ گوید و کار برای خدمت به مردم را سرلوحه اعمال خود قرار دهد.

۵. بحث

۵-۱. کالاها و خدمات عمومی و تعهدات دولت

در تأمین آن‌ها

منظور از کالا در مقاله حاضر، کالاها‌ی اساسی است. کالای اساسی به کالا و خدماتی گفته می‌شود که نیازهای اساسی یک جامعه است (جاهدی، ۱۳۹۷، ۲۳). کالاها‌ی اساسی در تعریف عمومی مشمول کالای ضروری است به کالاها و خدماتی گفته می‌شود که نیازهای حیاتی یک جامعه را تأمین می‌کنند، مانند دارو، گندم، بنزین، برنج و... برخی دولت‌ها از کالاها‌ی اساسی و مورد نیاز عامه مردم را با قیمت‌های پایین‌تر از قیمت‌های موجود در بازار عرضه می‌کند و تفاوت بهای آن از بودجه عمومی تأمین می‌شود (احمدی، ۱۳۹۸، ۱۷). تأمین و توزیع کالاها‌ی اساسی توسط دولت برای تنظیم بازار و تأمین مایحتاج عمومی ذخیره‌سازی، کنترل، قیمت‌گذاری و به‌طور مستقیم نظارت می‌شود. در تبیین مفهوم خدمات عمومی نیز باید

خدمات عمومی در بستر دولت الکترونیک را بررسی کرده‌اند (محمدیان و وهاب‌زاده، ۱۳۸۴) ولی رستمی و رضا رشیدی نیز، در مقاله‌ای، نظریه خدمات عمومی و اصول حاکم بر آن در پرتو آموزه‌های اسلامی نقد و تحلیل کرده‌اند (رستمی و رشیدی، ۱۳۹۶) همچنین حمید کرمی و نوید فاتحی‌راد، در مقاله‌ای، نقش دولت در ارائه خدمات عمومی به شهروندان به‌ویژه خدمات مربوط به رفاه و تأمین اجتماعی با رویکرد تطبیقی در دو نظام دولتی ایران و فرانسه پرداخته‌اند (کرمی و فاتحی‌راد، ۱۳۹۷). اما بحث مبانی فقهی تعهدات دولت در تأمین کالاها و خدمات عمومی در نظام حقوقی ایران چندان مورد توجه قرار نگرفته و در مقاله تلاش شده به این مهم پرداخته شود. سؤال اساسی که در این مقاله مطرح و بررسی می‌شود این است که مبانی فقهی تعهدات دولت در تأمین کالاها و خدمات عمومی در نظام حقوقی ایران چیست؟ در راستای بررسی و پاسخ به سؤال مورد اشاره ابتدا، به مفهوم خدمات عمومی و تعهدات دولت در تأمین آن در نظام حقوقی ایران پرداخته شده، سپس مبانی فقهی تعهدات دولت مورد بررسی قرار گرفته است.

۲. مواد و روش‌ها

مقاله حاضر توصیفی تحلیلی بوده و از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

گفت که خدمت در لغت به معنای کار کردن برای کسی به قصد کمک به کار برده شده است (عمید، ۱۳۸۴، ۱، ۸۴۰). همچنین خدمت در لغت به معنایی انجام کاری نیک در حق کسی و عمل نیکو در حق کسی انجام دادن و نیکوکاری به جای کسی کردن به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷، ۶، ۹۵۹۵). علاوه بر این، خدمت در لغت به معنای کار کردن برای کسی، بندگی کردن، چاکری کردن به کار رفته است (معین، ۱۳۷۱، ۱، ۱۴۰۲). خدمت در اصطلاح قرآن و حدیث معنای عام و گسترده‌ای دارد و همه امور خیریه، کارهای نیک فرهنگی و معنوی و اقتصادی را شامل می‌شود و در عرف، خدمت عملی است که عامل در آن با اندیشه و انگیزه‌ی گره‌گشایی به رفع و فتق امور مربوط به مردم می‌پردازد (نساجی زواره، ۱۳۸۵، ۵۴). خدمات عمومی عبارت است از: «هرگونه امری که باید از طرف دولت تنظیم، تأمین و کنترل شود؛ زیرا وجود آن برای تحقق و توسعه همبستگی اجتماعی ضروری بوده، طبیعت آن به گونه‌ای است که تأمین آن به طور شایسته فقط به وسیله دولت ممکن و میسر است» (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۸۳، ۱۸۹).

۱۳۸۸، ۲۲۰ و ۲۲۹). تعهدات دولت در ارائه خدمات عمومی در نظام حقوقی ایران در قالب اصول مختلف مورد اشاره قابل تبیین است. مطابق اصل برابری خدمات عمومی، همه افراد جامعه باید به طور یکسان و مساوی از خدمات عمومی برخوردار شوند (امامی و استوار سنگری، ۱۳۸۹، ۳۸). اصل برابری در قانون اساسی ایران در چندین اصل مورد توجه قرار گرفته است (ویژه، ۱۳۸۳، ۲۳۱ و ۲۳۲)؛ رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه (بند ۹ اصل ۳)، تأمین حقوق همه‌جانبه زن و مرد (بند ۱۶ اصل ۳ و اصل ۳۶).

یکی دیگر اصول حاکم بر خدمات عمومی، اصل تداوم یا استمرار خدمات عمومی است. به موجب اصل مذکور، ارایه خدمات عمومی باید به صورت مداوم باشد؛ در ادامه باید به اصل سازگاری خدمات عمومی اشاره کرد. طبق اصل مورد اشاره، نهادهای عمومی بایسته است متناسب با نیازهای به روز شهروندان، خود را تطبیق دهند (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۸۵، ۲۳۸). برای نمونه در زمینه حمل و نقل عمومی و ارائه خدمات مسافرتی به افراد، دولت نمی‌تواند در زمان حاضر از وسایلی سنتی و قدیمی ۵۰ سال قبل (مانند درشکه و گاری و...) استفاده نماید (امامی و استوار سنگری، ۱۳۸۹، ۴۰). اصل تقدم خدمات عمومی از دیگر لوازمات تعهدات دولت در ارائه خدمات عمومی است. به موجب این اصل چون خدمات عمومی متعلق به عموم جامعه است و منافع آن عاید تمام افراد می‌شود (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۸۵، ۲۳۹). اصل تقدم نیز همانند اصل سازگاری و تداوم خدمات

مطابق قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، دولت متعهد به تأمین کالاها و ارائه خدمات عمومی است. خدمات عمومی دارای اصول متعددی است: ۱- اصل برابری (تساوی) و بی‌طرفی در برابر خدمات عمومی، ۲- اصل تداوم یا استمرار یا ثبات خدمات عمومی، ۳- اصل سازگاری یا انطباق خدمات عمومی، ۴- اصل تقدم خدمات عمومی (گرجی،

نماز و زکات سفارش کرد». امام صادق (علیه‌السلام) در تفسیر آیه مذکور که درباره حضرت عیسی (علیه‌السلام) نازل گشته، می‌فرماید: مقصود از «جَعَلَنِي مُبَارَكًا»، این است خداوند او را برای مردم بسیار سودمند قرار داد (کلینی، ۱۴۰۷، ۲، ۱۶۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۱، ۳۴۱). بر این اساس، حضرت عیسی سرچشمه‌ی خیرات و برکات است (قرائتی، ۱۳۸۳، ۵، ۲۶۴).

خداوند در قرآن علاوه بر آیات مورد اشاره در آیات متعدد دیگر به تعاون و خدمت‌رسانی به مردم اشاره کرده است. هرچند ممکن است روی سخن پیامبران و حکومت اسلامی نباشد و عموم را شامل شود اما به صورت عام بر ارائه خدمات بر مردم دلالت دارد که به همگان از جمله دولت و حکومت اسلامی قابل تعمیم است. بر اساس آیات قرآن کریم: «... نیکوکار آن است که به خدا و روز قیامت و فرشتگان و کتاب و پیغمبر ایمان آورده و مال خود را با کمال اخلاص و از روی حس دگردوستی به خویشاوندان و یتیمان و درراه ماندگان و سائلان و مستمندان ببخشد و در راه آزادی بردگان خرج کند و نماز برپای دارد و زکات مال خود دهد (بقره/۱۷۷) و همچنین فرموده است: فضل و احسان را نسبت به یکدیگر فراموش نکنید (بقره/۲۳۷). خداوند امر به عدل و نیکی می‌کند و می‌فرماید: همانا خداوند خلق را فرمان به عدل و احسان می‌دهد و به بذل و بخشش برخویشاوندان امر می‌کند (نحل/۹۰). و کسی که از دیگران دستگیری کند، خداوند مشکلات او را حل می‌کند اما هرکسی بخشش کرد و پرهیزکار شد و به نیکویی تصدیق کرد. ما هم

عمومی، به صراحت در متن قانون اساسی نیامده است؛ اما وجود مفاهیمی همانند حقوق عمومی (اصل ۲۶)، مصالح عمومی (اصل ۲۸) و منافع عمومی (اصل ۴۰) در قانون اساسی می‌تواند قرینه‌ای بر اهمیت و تقدم خدمات عمومی بر منافع خصوصی باشد.

۵-۲. مبانی فقهی تعهدات دولت

در این مبحث، مبانی فقهی تعهدات دولت در تأمین کالاها و خدمات عمومی بررسی می‌شود.

۵-۲-۱. آیات

قرآن کریم در آیات متعدد، انسان را به خدمت‌رسانی به مردم توصیه کرده است. بر اساس بیان آیات اصل خدمت‌رسانی کاری پسندیده، عقلایی و تحسین‌برانگیز، همچنین کاری ماندگار و دارای اثری جاودان است. از قرآن کریم استفاده می‌شود که آنچه به سود مردم باشد جاودانی و آنچه سودمند نباشد، همانند کف روی آب از بین رفتنی است: «... اما کف به کناری می‌افتد و نابود می‌شود، ولی آنچه به مردم سود می‌رساند (مثل آب یا فلز خالص) در زمین می‌ماند (رعد/۱۷)». در این آیه خدمات‌رسانی به مردم به مثابه اصلی ماندگار (فلز خالص) تلقی شده این در حالی است که آنچه که سودمند نباشد مانند کف روی آب نه ارزشی دارد و نه تشنه‌ای را سیراب می‌کند نه گیاهی از آن می‌روید (مجلسی، ۱۴۰۸، ۹، ۲۱۶؛ القمی، ۱۴۱۴، ۱، ۳۶۲؛ طبرسی، ۱۳۸۱، ۱، ۲۴۹) در آیه ۳۱ سوره مریم آمده است: «و مرا هر کجا که باشم مایه برکت (و رحمت) گردانید، و تا زنده‌ام به عبادت

کند، خداوند در روز قیامت او را دچار فقر ساخته، نیازهای او را برآورده نخواهد کرد تا کیفر کوتاهی خود را در انجام وظیفه ببیند» (مجلسی، ۱۴۰۴، ۹، ۳).

اهمیت خدمت‌رسانی به مردم به‌گونه‌ای است که در روایات، خدمت‌رسانی معیار شناخت زمامداران بر حق قلمداد شده است. فضل بن سکن از امام صادق (ع) نقل می‌کند که امیرالمؤمنین فرمودند: «خداوند را به‌وسیله خود او و رسول خدا را با مقام رسالتش بشناسید و اولی‌الامر را به‌واسطه کارهای پسندیده، و عدالت‌پیشگی و خدمت‌گزاری به مردم شناسایی کنید» (مجلسی، ۱۴۰۸، ۳، ۷۲). بر این اساس، پاسخ به استغاثه مسلمانان و خدمت‌رسانی به حدی بار مسئولیت را بر دوش انسان سنگین می‌سازد و اهمیت دارد که ملاک مسلمانی قرار گرفته و بی‌تفاوتی نسبت به آن، انسان را از زمره مسلمانان خارج می‌سازد (مجلسی، ۱۴۰۸، ۷۷، ۳۲۹۰). پیامبر اکرم (ص) سودرسانی را عملی شایسته و ریشه عقلانیت شمرده، می‌فرماید: «ریشه عقلانیت، پس از دین (و ایمان به خدا) عبارت است از بشردوستی و نیکی به مردم» (ری شهری، ۱۳۹۲، ۳، ۲۰۵۴؛ محدث نوری، ۱۴۰۸، ۸، ۳۵۳). آن حضرت نیز فرمود: «همانا مردم، عایله و جیره‌خواران خداوندند، محبوب‌ترین آنان نزد خدا کسی است که سودش به عایله خدا برسد و خانواده‌ای را خوشحال کند» (محدث نوری، ۱۴۰۸، ۱۲، ۳۸۸؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ۹، ۳).

در روایات بر ضرورت تفقد و کسب اطلاع از مشکلات مردم تأکید شده است. بر این اساس، یکی

البته کار او را سهل و آسان می‌گردانیم (لیل/۷-۵). و نیز فرموده: ما پاداش نیکوکاران را خواهیم افزود (اعراف/۵۶). و در آیه دیگر فرموده: خداوند هرگز مزد نیکوکاران را ضایع نمی‌کند (توبه/۱۲۰). و در این آیه می‌فرماید: برای کسانی که نیکی کنند پاداش نیکوتر و افزون‌تر است (یوسف/۲۶). پیامبران مأمور به کار خیرند: ما به پیامبران وحی نمودیم که کار نیکو به‌جا آورند (انبیاء/۷۳). خلاصه سخن آنکه، آثار کار نیک از بین نمی‌رود. خداوند فرموده: به هر کار نیکی که مبادرت می‌ورزید آن را در نزد خدا خواهید یافت (بقره/۱۱۰). بر اساس آنچه گفته شد، خدمت به مردم از باارزش‌ترین کارها نزد خداوند است. از نقاط قوت اخلاق اسلامی، توجه به انسان‌ها، حس همکاری، نیکوکاری و خدمت‌رسانی به مردم؛ به‌ویژه خدمت به مؤمنان و صالحان است.

۵-۲-۲. روایات

خدمت‌رسانی و حل مشکلات مردم در حکومت اسلامی به‌ویژه از سوی مسئولان و صاحب قدرت امری لازم و ضروری است و شایسته است که هر مسلمان وظیفه‌شناس و مسئولیت‌پذیر، در هر پست و مقامی که باشد، در امر خدمت‌رسانی همت نماید و تلاش خود را مضاعف گرداند (کریمی، ۱۳۹۲، ۶۰). در این خصوص می‌توان به روایات متعددی استناد کرد. رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «هرکس که مسئولیت اداره بخشی از کارهای مسلمانان را عهده‌دار شود، با این حال خود را از مردم دور بدارد و در حل مشکلات آن‌ها کوتاهی

از حقوق ملت بر حکومت، توجه به مشکلات و رفع نیازمندی‌های آنان است و حتی پیامبر گرامی در زمان حکومت خود، افرادی را مأمور می‌کرد تا حاجت‌مندان را که توان گفتن و رساندن خواسته‌های خود را ندارند شناسایی کنند و به مسئولان مربوط گزارش دهند. حضرت محمد (ص) فرمودند: «خبر آنان را به من برسانید و کسی که حاجت مردم را به مسئول مربوطه برساند خداوند او را در قیامت ثابت‌قدم قرار می‌دهد». پیامبر اکرم (ص) خدمت‌رسانی را در ردیف ایمان به خدا آورده، می‌فرماید: «دو خصلت است که چیزی بالاتر از آن دو نیست: یکی ایمان به خدا، دیگری سود رساندن به بندگان خدا است» (کلینی، ۱۴۰۷، ۲، ۱۶۴). بنابراین، از نظر ارزشی و حسن فعلی کمتر عملی به پای خدمت به مردم می‌رسد و از نظر حسن فاعلی نیز هرکس برای اجتماع و مردم سودمندتر باشد از بهترین مردم به حساب می‌آید.

امام علی (ع) با تأکید به مالک اشتر سفارش می‌کند که در پرده بودن والیان، نوعی سخت‌گیری و موجب کم‌اطلاعی والی از کارهاست و در نتیجه کارهای بزرگ نزد ایشان کوچک می‌آید و کارهای کوچک بزرگ جلوه می‌کند. خوب زشت و زشت خوب می‌نماید و حق با باطل آمیخته می‌گردد...» (دشتی، ۱۳۷۷، ۵۳). آن حضرت همچنین به قثم بن عباس که فرماندار حضرت در مکه بوده نوشته است: «در بامداد و شامگاه برای رسیدگی به کارهای مردم بنشین پس هرکس از تو درخواست فتوا کند فتوای خود را به او بگو، به جاهل بیاموز و با عالم گفتگو کن میان تو و مردم میانجی و سفیری

جز زبانت و دربانی جز چهره‌ات نباشد و البته میان ملاقات خود و حاجت‌مندی که نزد تو آمده مانعی قرار مده» (دشتی، ۱۳۷۷، ۶۷).

خدمت‌رسانی و عزم برای گره‌گشایی از مشکلات روزمره مربوط به مردم و رفع احتیاجات و نیازمندی‌های آنان و گشودن راه پیشرفت جامعه باهدف و انگیزه یابوری و احسان به هم‌نوعان در جهت عمل به وظیفه‌ای است که، از ناحیه خداوند مورد توجه قرار گرفته است (یوسفیان، ۱۳۸۳، ۱۳). امام علی (ع) در بیانی می‌فرمایند: «بدان بهترین مؤمنان کسانی هستند که خود، خاندان و اموالشان را در راه خدا تقدیم کنند و از همه در این راه پیشگام‌تر باشند» (فیض الاسلام، ۱۳۶۵، ۱۰۶۹). امام صادق (ع) می‌فرمایند: «نیکی به برادران و تلاش برای رفع مشکلات آنان از شایسته‌ترین کارها و از کمال ایمان و خلوص آن است» (ری شهری، ۱۳۹۲، ۱، ۳۹۹). همانا خدای متعال، در روی زمین بندگان دارد که مردم در رفع نیازهای دنیوی و اخروی به آنان پناه می‌برند. آنان همان مؤمنان حقیقی‌اند (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ۳۷۶). امام صادق (ع) می‌فرمایند: «هر مؤمنی که خیر و خدمتی را متوجه برادر مؤمن خود کند به تحقیق این خدمت را در حق رسول خدا (ص) روا داشته است» (مجلسی، ۱۴۰۸، ۷۴، ۴۱۲، ۲۴). و نیز می‌فرماید: «به خدا قسم، هنگامی که حاجت مؤمن رفع شود و مشکل او حل شود رسول خدا شادتر از شخص حاجتمند می‌گردد» (کلینی، ۱۳۶۹، ۲، ۱۹۵، ۱۰). امام صادق (ع) هم‌چنین می‌فرمایند: «نیکی و خیرخواهی و بخشش و

می‌نویسد: «به یقین منصب و حکومت، برایت طعمه‌ای خوردنی نیست بلکه در گردن تو امانت است» (دشتی، ۱۳۷۷، ۳۶۶).

از منظر روایات، خدمت‌رسانی نعمت و توفیق الهی است. از این منظر، یکی از توفیقات الهی و نعمت‌های خداوند متعال بر بندگان این است که بتوانند به مراجعه نیازمندان پاسخ مثبت داده و بدین وسیله رحمت او را به خود جذب نمایند، لذا نباید از خدمت‌رسانی و کمک به دیگران خسته و ناراحت شد. امام حسین (ع) می‌فرماید: «همانا مراجعه مردم به شما برای رفع نیازهایشان از نعمت‌های خداست، پس از نعمت (که به صورت عرض حاجت دیگران جلوه نموده) خسته و ملول نشوید (مجلسی، ۱۴۰۸، ۷۴، ۳۱۸، ۸۰). بر اساس روایات، دین‌داری، ملازم با احسان و نیکوکاری است. احسانی پیایی و گسترده که همه انسان‌ها تحت پوشش خدمت و احسان انسان قرار گیرند. در خدمت به دیگران باید خستگی‌ناپذیر بود و حدی برای خدمت لحاظ نمود. در خدمت صادقانه باید تا جایی پیش رفت که احسان، سخاوت و خیرخواهی سنجیه و طبیعت انسان گردد. امام علی (ع) می‌فرماید: «مؤمن کثیر الخیر و دائم به خدمت است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ۱، ۳۷) و نیز می‌فرماید: «قاعده بزرگواری و شرط کرم، احسان پیایی و خدماتی پیوسته است» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۱، ۳۲۳). امام کاظم (ع) می‌فرماید: «امام علی (ع) در سفارش‌های همیشگی به اصحابش، از آنان می‌خواست که بخشش به دیگران و دستگیری از مردمان را طبیعت خود کنند» (ابن شعبه حرانی،

مدد‌رسانی از اخلاق انبیاء الهی است» (مجلسی، ۱۴۰۸، ۷۸، ۲۶۰، ۱۵۶). و نیز می‌فرماید: «حتماً برخی از شما به یاری و خدمت برخی دیگر برخیزید چه اینکه پدر ما رسول خدا همیشه می‌گفت: «یاری‌رساندن به مسلمانان بهتر و پراجزتر است از روزه یک ماه و همراه اعتکاف در مسجد الحرام» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۸، ۲۱۷).

ائمه طاهرین فلسفه پذیرش مسئولیت را، خدمت‌رسانی به مردم برشمرده‌اند. چنانکه امیرالمؤمنین می‌فرماید: «آگاه باشید! قسم به آن کسی که دانه را در دل خاک شکافت و روح آدمیان را بیافرید، اگر حضور این جمعیت برای بیعت و تمام شدن حجت مبنی بر وجود یاور نبود و نیز اگر آن عهدی که خداوند از علما گرفته که بر سیری بی‌اندازه ستمگر و گرسنگی بی‌حد ستم‌دیده، صبر نکنند. مسلماً ریسمان خلافت و حکومت را بر گردنش می‌انداختم و با جام نخستینان آخرش را سیراب می‌ساختم و درمی‌یافتید که این دنیای شما نزد من از آب بینی بزی هم پست‌تر است» (دشتی، ۱۳۷۷، ۲۳۶). بر همین اساس آن حضرت به کارگزاران خویش با قاطعیت گوشزد می‌کند که منصب دولتی را برای خود غنیمتی ندانند که با استفاده از آن به بهبودی زندگی خود و نزدیکان بیندیشند، بلکه آن را امانتی دانسته که باید قبل از آنکه مرگ شخص یا پایان مسئولیتش فرا رسد همه تلاش خود را در جهت خدمت‌رسانی به کار برده و هیچ‌گاه در امانت خیانت نکنند و آن را به صاحبش برگردانند. امام علی به اشعث بن قیس استاندار خود در آذربایجان

۱۳۸۲، ۲۸۸). خدمت‌رسانی یکی از بهترین راه‌های تقرب به خدای سبحان است. هرکاری که انسان را در رسیدن به این کمال یاری کند ارزشمند است. امام صادق (علیه‌السلام) به یکی از یارانش فرمود: بر تو باد که برای خدا خیرخواه بندگانش باشی و بدان که هیچ‌گاه خدا را به کاری برتر از این دیدار نخواهی کرد (فیض کاشانی، ۱۴۱۷، ۳، ۴۰۶). بر اساس آنچه گفته شد با ارزش‌ترین جنبه اجتماعی عبادت، خدمت به مردم و برآوردن نیازهای آنان است.

علاوه بر معصومین می‌توان به سخنان امام خمینی (ره) نیز در این خصوص نیز استناد کرد؛ از این جهت که بنیان‌گذار جمهوری اسلامی بوده و دارای نظریات مهمی در خصوص روابط دولت و حکومت هستند. مهم‌ترین وظیفه دولت در نظر امام خمینی اصل توجه و خدمت به مردم است به طوری که امام خمینی اهمیت خدمت دولت به مردم را نشانه «شرافت» آنان می‌داند. ایشان در تاریخ ۱۱ مرداد ۱۳۶۰ در مراسم تنفیذ حکم ریاست جمهوری شهید رجایی ضمن نصیحت به مسئولان و رئیس‌جمهور به تبیین رسالت دولت در مقابل مردم پرداخته، خدمت به مردم را مهم‌ترین وظیفه دولت در قبال آرای مردم دانستند و فرمودند: «این ملت حق دارد، دست شما را گرفته آورده این بالا نشانده، شما باید خدمت کنید به این مردم؛ شما، ما، همه باید خدمت‌گزار این‌ها باشیم. و شرافت همه ما به این است که خدمت به خلق خدا بکنیم» (موسوی خمینی، ۱۳۶۸، ۱۵، ۶۹). امام خمینی چند روز بعد از مراسم تنفیذ در تاریخ ۳۱ مرداد ۱۳۶۰ در

دیدار با اعضای هیأت دولت ضمن یادآوری وظیفه توجه و خدمت به مردم، آن را تکلیف شرعی می‌دانند و می‌فرمایند: «شما همان نظرتان به این باشد که تکلیف شرعی الهی خودتان را که مقامی را دارید و باید با این مقام خدمت کنید. این آلت است برای خدمت به مردم، خودش چیزی نیست، اگر خدمت به مردم کردید، مقام برای شما صلاحیت دارد و خوب است و اگر نشد مقام چیزی نیست» (موسوی خمینی، ۱۳۶۸، ۱۵، ۱۲۵). در نظر امام خمینی خدمت دولت به مردم همواره باید ادامه داشته باشد و محدود به فعالیت و خدمات خاصی نباشد، لذا در دیدار با اعضای هیأت دولت در تاریخ ۸ شهریور ۱۳۶۵، ضمن تأکید بر خدمت به مردم می‌فرمایند: «من به شما آقایان سفارش می‌کنم... قناعت نکنید به این که ما حالا فلان کار را کردیم. ما هرچه خدمت بکنیم به این ملت، کم خدمت کرده‌ایم؛ برای اینکه این ملت بود که همه این گرفتاری‌ها به دست او رفع شد... ما باید خدمت‌گزار باشیم، واقعاً خدمت‌گزار باشیم و هرچه خدمت بکنیم باز کم است» (موسوی خمینی، ۱۳۶۸، ۲۰، ۱۲۴). در نگاه امام خمینی هویت اصلی هر دولتی، مردم هستند از این‌رو مکرر به اعضای هیأت دولت جمهوری اسلامی، بر مردم‌مدار بودن و خدمت به مردم تأکید داشتند. اهمیت خدمت دولت به مردم به حدی در نگاه امام مهم است که ایشان آن را نشانه شرافت مسئولین، و شانه خالی کردن از این مسئولیت را نشانه تباهی هر دولتی می‌دانند.

۵-۲-۳. سیره

یکی از اهداف اولیای خدا، خدمت‌رسانی به مردم بود (کلینی، ۱۳۶۹، ۲، ۱۶۳۰). سیره عملی رسول اکرم (ص) و امامان معصوم (ع) نیز به‌خوبی گویای آن است. در سیره پیامبر اکرم (ص) تعداد زیادی از پیمان‌های صلح و همکاری دیده می‌شود که مفاد آن‌ها مسائل مختلفی را دربرمی‌گیرد. یکی از این پیمان‌ها، پیمان یا منشور مدینه است. این پیمان اولین و مهم‌ترین و جامع‌ترین پیمانی است که به‌وسیله پیامبر (ص)، بین مسلمانان، مشرکان و یهود منعقد شده است. هدف اساسی این پیمان حفظ امنیت و همزیستی مسالمت‌آمیز همه جوامع گوناگونی است که در مدینه می‌زیسته‌اند. از توجهات به حقوق متقابل مسلمانان با یکدیگر در منشور مدینه است که بیان می‌کند: «مسلمانان هیچ بدهکاری را که بدهی بر او سنگینی کرده، رها نمی‌کنند، مگر اینکه او را کمک نمایند؛ چه بدهی به خاطر خون‌بهایی باشد یا غرامتی که به‌عنوان سرشکن بر خویشان پدری نصیب شخصی شده باشد (احمدی، ۱۲۶۳، ۲۶). یکی از کارهای مهم امام حسن مجتبی (ع) در راستای خدمت‌رسانی به جامعه اسلامی، رسیدگی به مشکلات نیازمندان بود. ایشان، علاوه بر دوران حاکمیت امیرالمؤمنین علی (ع) و در دوران کوتاه حکومت خودشان در کوفه و دوران پس از حکومت نیز این کار را انجام می‌دادند و به بخشی از قشرهای نیازمند، نظیر سالمندان، یتیمان و خانواده‌های شهدا و ... مستمری و حقوق تعیین کرده بودند که حقوق آن‌ها را از محل موقوفات و صدقات پیامبر اکرم

(ص)، امیر مؤمنان (ع)، فاطمه زهرا (ص) و اموال شخصی خود می‌پرداختند. علاوه بر این، در شرایط و پیشامدهای ویژه‌ای که به‌وقوع می‌پیوست، آن حضرت به فقیران و بیچارگان، کمک شایسته‌ای می‌کردند (قائمی، ۱۳۷۴، ۳۶). درباره احسان امام باقر (ع) به نیازمندان گفته شده است، هرگز شنیده نشد که نیازمندی، نیازش را به آن حضرت اظهار کند یا به‌گونه‌ای حضرت از آن اطلاع پیدا کنند، ولی در جهت برطرف ساختن آن کاری نکنند. یکی از توصیه‌های مهم حضرت به اطرافیان این بود که وقتی نیازمندی به شما رو آورد، یا شما خواستید او را صدا بزنید، او را با بهترین نام‌ها و لقب‌ها صدا کنید و خود نیز همیشه چنین می‌کردند (ابن بابویه (شیخ صدوق)، ۱۳۶۲، ۱، ۲۵۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ۴، ۶۳). امام صادق (ع) فرمودند: «هرچند پدرم نسبت به دیگر خویشاوندان، از نظر مالی در سطح پایین‌تری قرار داشتند، اما این برنامه را داشتند که همیشه در روزهای جمعه، به فقیران و نیازمندان انفاق می‌کردند. در حدیث دیگر، امام صادق (ع) فرمودند: در یکی از روزها، به حضور پدرم رسیدم؛ دیدم آن حضرت، در میان نیازمندان، در حال تقسیم کردن مقداری پول و ... است. آن روز، پدرم حدود هشت هزار درهم به فقیران کمک کرده و یازده نفر از برده‌ها را خریده و آزاد کردند (مراد حاصل و شیرازی، ۱۳۸۲، ۲۳) از آنجا که هدف از پذیرش مسئولیت‌های حکومتی در حکومت اسلامی، خدمت‌گزاری بیشتر به مردم و حاکمیت بخشیدن به احکام و ارزش‌های الهی است، اگر کسی متوجه این حقیقت باشد که توان

انجام وظایف را ندارد، نباید در مناصب حکومتی وارد شود؛ چراکه او با این کار، علاوه بر ضرر رساندن به خود، در روند انجام مناسب کارهای جامعه نیز مانع ایجاد می‌کند و چنین کسی، در روز قیامت نیز سخت بازخواست خواهد شد.

۵-۳. سازوکار تحقق تعهدات دولت در تأمین کالاها و خدمات عمومی

دولت به منظور اجرای مطلوب تعهدات خود در تأمین کالاها و خدمات عمومی لازم است، اقدامات متعددی انجام دهد که مهم‌ترین آن‌ها دخالت در بازار، مبارزه با فساد و نظارت بر خدمت‌رسانی به مردم است.

۵-۳-۱. تأمین کالاها و خدمات عمومی از طریق دخالت در بازار و مبارزه با احتکار و گران‌فروشی

دولت اسلامی مسؤولیت دارد با کنترل و نظارت رفتارهای اقتصادی مردم و از طریق اجرای احکام اقتصادی اسلام در عرصه حقوق مالکیت، آزادی‌های فردی و اجتماعی و مقررات توزیع قبل و پس از تولید و توزیع مجدد درآمدها، زمینه رفع فقر و توازن اقتصادی را فراهم سازد. اسلام از یک‌سو به هر فردی حق داده است تا از سطح شرافت‌مندان زندگی بهره‌مند باشد و از سوی دیگر، دولت را مسئول تأمین حد کفایت اقتصادی خانوارها می‌داند؛ حد کفایتی که شامل تمام ضرورت‌ها و نیازهای زندگی و در حد میانه‌روی و عدم اسراف می‌شود و متناسب با تحول و پیشرفت جامعه تغییر می‌کند و برای این منظور، وظایف

مشخصی را به عهده دولت گذاشته است. دولت از طریق سیاست‌های کلان اقتصاد، جامعه را تنظیم می‌کند و بدون فرایند ورود به بازار با توجه به اهداف کلی اقتصاد مثل اشتغال کامل و کاهش دوران رکود، مدیریت اقتصادی انجام می‌دهد. دولت اسلامی، باید رابطه بسیار نزدیک و تنگاتنگی را بین دولت و بازار ایجاد کند و نشان دهد که از وظایف اساسی دولت، کنترل بازار و نیز برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری جهت فعالیت‌های بخش خصوصی است. ضمن اینکه، وظیفه دولت اسلامی، اعتلای معنوی انسان، استقلال اقتصادی، ریشه‌کن کردن فقر از جامعه و ایجاد رفاه عمومی، تعدیل ثروت و رشد و سازندگی است که در میان وظایف فوق‌الاشاره، تعدیل ثروت عمدتاً از طریق نظارت و کنترل بازار و معاملات امکان‌پذیر است (موسایی، ۱۳۸۶، ۱۵). بنابراین دولت با کنترل و نظارت بر بازار می‌تواند توزیع عادلانه درآمد و تعدیل ثروت را به‌عنوان وظیفه مهم خود محقق سازد. ایشان از دولت می‌خواهد در برنامه‌ریزی اقتصادی به طبقه ضعیف و کم‌درآمد توجه کنند (نساجی زواره، ۱۳۸۵، ۵۷).

ولی‌فقیه در زمان غیبت، دارای همان اختیارات حکومتی رسول خدا صلی‌الله علیه و آله و سلم و امامان معصوم علیهم‌السلام است (امام خمینی، ۱۴۱۲، ۲، ۴۴۸). و در زمینه دخالت در اقتصاد تفاوتی بین حکومت رسول خدا و ولی‌فقیه نیست. حکومت باید در جاهایی که لازم است در امور اقتصادی مردم دخالت کند. صرف‌نظر از دخالت‌هایی که دولت اسلامی به اضطرار و در پی

ضرورت‌های زمان، در اقتصاد انجام می‌دهد، در نصوص شرعی، مجموعه‌ای از وظایف، بر عهده زمامدار اسلامی نهاده شده است که بسیاری از آن‌ها با حوزه اقتصاد ارتباط تنگاتنگ دارد و حکمرانان از باب عمل به وظیفه، ناچارند در اقتصاد دخالت کنند (مالک، ۱۳۸۲، ۳۹). دخالت حکومت در مواردی که ثبات و بسترسازی برای پیشرفت اقتصادی ایجاد کند و جامعه را به رفاه معیشتی نسبی برساند واجب است. در روایت با این تعبیر آمده است که ... و تقوم أسواقکم ... ابا بودن زمامدار، بازارهای شما ثبات می‌یابد (باباپور، ۱۳۸۰، ۳۱). این ثبات و قوام که در روایت آمده است در موارد مختلفی قابل تطبیق است. از جمله در مواردی که احقاق حقی در میان باشد. این احقاق و استیفای حق می‌تواند حق عمومی یک جامعه باشد یا حق شخصی افراد باشد «یؤخذ به للضعیف من القوی ... به یاری رهبر، حق زیردست از قوی‌دست ستانده می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۳، ۳۵۹).

از سازوکارهای مهم دولت در اجرای تعهدات خود در تأمین کالاها و خدمات عمومی، مقابله با مسئله احتکار است. همواره در دوران‌های سختی و یا بحران، چه واقعی و چه به صورت واهی برخی از ترس فقر و یا برای سودجویی بیشتر و موارد این‌چنینی اقدام به احتکار اموال می‌کنند. در شرایط تحریم اقتصادی احتکار به شدت به بدنه‌ی اقتصاد جامعه اسلامی ضربه می‌زند و همچنین دولت اسلامی را با مخاطره، بحران، فشار و سوءتدبیر مواجه می‌کند. دخالت حکومت در

جلوگیری از احتکار عقلا بر حکومت واجب است. پیامبر اسلام (ص) در این باره می‌فرماید: «المحتکر ملعون؛ محتکر از رحمت خدا به دور است» (کلینی، ۱۴۰۷، ۵، ۱۶۵). و یا «المحتکر فی سوقنا کالأحد فی کتاب الله؛ کسی که در بازار ما دست به احتکار زند به منزله کسی است که کتاب خدا را انکار کند» (پاینده، ۱۳۸۲، ۴۳۲). حضرت علی (ع) می‌فرماید: «اختگار شیمة الممار؛ احتکار خوی نابکاران است» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ۳۶۱). و هم ایشان می‌فرمایند: «ما رجل اشتری طعاما فکبسه أربعین صباحا یرید به غلاء المسلمین، ثم باعه فتصدق بثمانه لم یکن کفارة لما صنع؛ هر کس مواد غذایی بخرد و برای این که آن را به مسلمانان گران بفروشد چهل روز انبار کند و پس از چهل روز آن را بفروشد و همه درآمد آن را هم صدقه بدهد کفاره گناه او نخواهد شد» (طوسی (شیخ طوسی)، ۱۴۱۴، ۶۷۶). رسول خدا صلی‌الله علیه و آله و سلم از احتکار نهی کرد و فرمود: «طعام را احتکار نمی‌کند، مگر «خطاکار» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۷، ۴۲۶). همچنین فرموده‌اند که هر که احتکار کند تا بدین وسیله، گرانی را بر مسلمانان تحمیل کند، خداوند از او بری است (بیهقی، ۱۴۰۹، ۹، ۳۵۴). زمانی در مدینه طعام کمیاب شد. مسلمانان به آن جناب شکایت بردند. حضرت محتکران را امر فرمود که کالاهای احتکار شده را به وسط بازار و برابر دیدگان مردم بیاورند و به فروش رسانند (الحر العاملی، ۱۴۱۲، ۱۷، ۴۲۹). امیر مؤمنان علیه‌السلام به پیروی از سیره رسول خدا صلی‌الله علیه و آله و سلم، جلوگیری از احتکار را از شؤون

حکومت دانست و مالک را فرمان داد: «از احتکار جلوگیری کن که رسول خدا از آن نهی فرمود ... و هرگاه کسی بعد از نهی تو، به احتکار دست زد، وی را کیفر کن» (فیض الاسلام، ۱۳۶۵، ۵). آن حضرت در نامه به مالک احتکار را ننگ برای جامعه اسلامی و حاکمان و والیان آن می‌خواند (دستی، ۱۳۷۷، ۴۳۵). و مبارزه با آن را فریضه‌ای از رسول خدا (ص) می‌داند؛ «من قارف کره بعد تیک ایاه فنگل به و عاقبه امین فی غیر اشراف؛ پس از آن که احتکار را ممنوع داشتی، اگر کسی باز هم دست به احتکار کالا زد، کیفرش ده و عقوبتش کن تا سبب عبرت دیگران گردد ولی کار به اسراف نکشد» (دستی، ۱۳۷۷، ۵۳). احتکار در صورتی محقق می‌شود که صاحب کالا برای ترقی دادن نرخ و بردن سود بیشتر جنس خود را انبار و از دسترس مردم دور نگه داشته استنباط علم به اینکه مردم احتیاج مبرمی به این جنس دارند و جامعه در اثر ترقی نرخ‌ها و به وجود آمدن بازار سیاه و کمیابی جنس خسارت خواهد دید و فروشنده‌ی دیگری هم وجود نداشته باشد. و این امر منجر به مختل شدن نظم عمومی اقتصادی جامعه شده و مردم از به دست آوردن مایحتاج زندگی خویش عاجز شده و دچار عسر و حرج می‌شوند. ممانعت از احتکار در راستای تأمین کالاها و ارائه خدمات عمومی قابل تبیین است.

در نظام حقوقی ایران در موارد متعددی به منع و ممنوعیت احتکار اشاره شده است: مضمون اصل چهل‌وسوم قانون اساسی بدین شرح است که اقتصاد جمهوری اسلامی ایران براساس ضوابطی

استوار خواهد شد که از جمله در بند ۵ به منع احتکار اشاره کرده است. بر اساس ماده ۴ قانون تعزیرات حکومتی، احتکار تعریف شده است و مجازات‌های آن هم تعیین شده است. در ماده ۱ قانون بخش تعاونی اقتصاد جمهوری اسلامی ایران، اهداف بخش تعاونی ذکر شده است که از جمله در بند ۶ به پیشگیری از احتکار اشاره کرده است. در ماده ۶۰ قانون نظام صنفی کشور، نیز احتکار تعریف شده است و همچنین مجازات آن هم تعیین شده است و در ماده ۱ قانون مجازات اخلاص گران در نظام اقتصادی کشور، قانون‌گذار اعمالی را جرم-انگاری کرده است که از جمله احتکار نیز جزو این اعمال است. پیکره جرم احتکار عبارتند از نگهداری کالا و امتناع از عرضه آن. بنابراین عنصر مادی این جرم، از فعل نگهداری و ترک فعل امتناع از عرضه تشکیل شده است و به عبارت دیگر جرم مرکب می‌باشد. نص صریح ماده ۶۰ قانون نظام صنفی کشور اشاره کرده است که محترک باید قصد و اختیار و اراده در عمل داشته باشد که عبارتند از قصد گران‌فروشی یا قصد اضرار به جامعه می‌باشد. بنابراین اگر کسی چنین مقصوداتی را نداشته باشد، مجرم شناخته نخواهند شد. مجازات محترک با توجه به تکرار جرم احتکار متفاوت است: الف) زمانی که شخص برای بار اول احتکار کند، ضمن اینکه الزام به فروش کالاهای احتکار شده می‌شود، به جریمه نقدی معادل ۵۰ درصد قیمت روز کالاهای احتکار شده است. ب) زمانی که شخص برای بار دوم احتکار کند، ضمن الزام به فروش کالاهای احتکار شده، اولاً به جریمه نقدی معادل

گران فروش دارد؛ زیرا احتکار باعث کمبود کالاهای اساسی در بازار و عدم تأمین نیازهای به‌موقع و مناسب مردم خواهد شد. گران‌فروشی نیز ضمن صدمه به اعتبار بازار، قدرت خرید مردم را کاهش داده و مانع از تأمین نیازهای مردم می‌شود.

براساس ماده ۲ قانون تعزیرات حکومتی مصوب ۱۳۶۸، جریمه جرم گران‌فروشی عبارت است از: «عرضه کالا یا خدمات به بهای بیش از نرخ‌های تعیین شده توسط مراجع رسمی به‌طور علی‌الحساب یا قطعی و اجرا نکردن مقررات و ضوابط قیمت‌گذاری و انجام هر نوع اقدامات دیگر که منجر به افزایش بهای کالا یا خدمات برای خریدار شود.» جرم گران‌فروشی فقط شامل کالا نیست و خدمات را نیز شامل می‌شود. بنابر تعریف ماده ۵۷ قانون تعزیرات، گران‌فروشی عبارت است از «عرضه یا فروش کالا یا ارائه خدمت به بهایی بیش از نرخ‌های تعیین شده به وسیله مراجع قانونی ذی‌ربط». بر اساس ماده ۱ قانون تشدید مجازات محتکران و گران‌فروشان: گران‌فروشی عبارت است از: «عرضه کالا به بیش از نرخ متعارف و در مورد کلاهایی که به دست دولت توزیع می‌شود به بیش از نرخ تعیین شده توسط دولت» قانون تعزیرات حکومتی، مجازات جرم گران‌فروشی را در ۴ میزان (مقدار) دسته‌بندی کرده است: الف) جریمه گران‌فروشی تا مبلغ ۲۰ هزار ریال. ب) جریمه گران‌فروشی از مبلغ بیش از ۲۰ هزار ریال تا مبلغ ۲۰۰ هزار ریال. ج) جریمه گران‌فروشی از مبلغ بیش از ۲۰۰ هزار ریال تا مبلغ یک میلیون ریال. د) جریمه گران‌فروشی بیش از یک میلیون ریال.

دو برابر قیمت روز کالاهای احتکار شده و دوماً نصب تابلو بر سر در محل کسب بعنوان متخلف صنفی به‌مدت یک ماه. ج) زمانی که شخص برای بار سوم احتکار کند، ضمن الزام به فروش کالاهای احتکار شده، اولاً به جریمه نقدی معادل پنج برابر قیمت روز کالاهای احتکار شده، دوماً نصب تابلو بر سر در محل کسب به‌عنوان متخلف صنفی و سوماً تعطیل محل کسب به‌مدت یک ماه.

یکی دیگر از سازوکارهای دولت در تأمین کالا و خدمات عمومی، مبارزه با تقلب، کم‌فروشی و گران‌فروشی است. تقلب در اسلام به‌شدت نکوهش شده است. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «از ما نیست کسی که با مسلمانی تقلب کند، یا به او ضرر رساند و یا با وی حیله نماید» (علی بن موسی رضا، ۱۴۰۶، ۴۳). کم‌فروشی و گران‌فروشی نیز چون تقلب بوده و باعث افت اعتماد در بازار خواهد شد و تولید را با مشکل مواجه خواهد کرد. قرآن به‌شدت این پدیده را نقد و به کم‌فروشان هشدار می‌دهد؛ «ویل المطیرین؛ وای بر کم‌فروشان» (مطففین/۱) «این در حقیقت اعلان جنگی است از ناحیه خداوند به این افراد ظالم و ستمگر و کثیف که حق مردم را به‌طرز ناجوان‌مردانه‌ای پایمال می‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ۲۶، ۲۴۴). و در آیه دیگر به رعایت و دقت در سنجش هشدار می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۹۱، ۱۰، ۳۶۲)؛ «پیمانانه و ترازو را به داد تمام دهید و حقوق مردم را کم مدهید و در زمین به فساد سر برمدارید» (هود/۸۵). دولت در راستای تأمین کالاهای مورد نیاز مردم حق دخالت در بازار، مبارزه با احتکار و

تهیه منابع توسط دولت را فلج می‌کند و اولویت‌های اساسی در طرح‌های ملی را به‌دست فراموشی می‌سپارد و فعالیت‌هایی، اولویت می‌یابند که با منافع متصدیان فاسد سازگاری داشته باشند. در چنین شرایطی، افراد به سمت فعالیت‌های نادرست می‌روند و تلاش در جهت دستیابی به درآمدهای فوری و سهل‌الوصول، به‌جای شکوفا شدن توانایی‌ها و استعدادها، صورت می‌گیرد. همین عامل باعث می‌شود که منابع به‌سمت پروژه‌های کوتاه‌مدت و پوپولیستی سوق پیدا کند چراکه مفسدین به‌دنبال حداکثر فساد در حداقل زمان هستند. اجرای پروژه‌های عمرانی که نه توجیه فنی نه اقتصادی دارند و صرفاً در راستای ارائه خدمات عمومی انجام می‌شوند، به تعویق می‌افتد. فساد باعث کاهش سرمایه‌گذاری، کاهش درآمدهای دولت، کاهش بهره‌وری سرمایه‌گذاری‌های عمومی و کاهش سطح خدمات اجتماعی می‌شود (ریبیعی، ۱۳۸۳، ۲۱). بنابراین، یکی از سازوکارهای دخالت دولت در تأمین کالاها و خدمات عمومی مبارزه با فساد است. در این زمینه تلاش برای مبارزه با فساد اقتصادی و رانت و ویژه‌خواری از واجبات مهم است که بر عهده حکومت است. اساساً فساد در هر زمینه‌ای باعث زوال اهداف و ناکارآمدی شدن ابزارهای تحقق اهداف می‌شود. در زمینه اقتصادی این حساسیت بالاتر است زیرا اولاً برنامه‌های اقتصادی برای تحقق نیازمند طراحی راهبردهای دقیق هستند که فساد اقتصادی بی‌شک این دقت در طراحی را خدشه‌دار خواهد کرد، ثانیاً فساد در اقتصاد می‌تواند به فساد

همچنین طبق ماده ۵۸ قانون تعزیرات حکومتی مصوب ۱۳۶۸، جرم کم‌فروشی عبارت است از عرضه یا فروش کالا یا ارائه خدمت کمتر از میزان یا معیار مقرر شده. مجازات کم‌فروشی در قانون تعزیرات حکومتی با عنایت به دفعات تکرار در طول هر سال به شرح زیر است: (۱) متخلف علاوه بر الزام به پرداخت خسارت وارد شده به خریدار یا مصرف‌کننده در مرتبه اول به دو برابر مبلغ کم‌فروشی. (۲) در مرتبه دوم به چهار برابر مبلغ کم‌فروشی جریمه می‌شود. (۳) در مرتبه سوم به شش برابر مبلغ کم‌فروشی جریمه می‌شود و علاوه بر پرداخت جریمه پارچه یا تابلو بر سر در محل کسب به‌عنوان متخلف صنفی به‌مدت دو هفته نصب می‌شود. (۴) در مرتبه چهارم به هشت برابر مبلغ کم‌فروشی جریمه می‌شود و پارچه یا تابلو بر سر در محل کسب به‌عنوان متخلف صنفی به‌مدت یک‌ماه نصب می‌شود. (۵) در مرتبه پنجم و مراتب بعدی به ده برابر مبلغ کم‌فروشی جریمه می‌شود و به‌مدت دو ماه پارچه یا تابلو بر سر در محل کسب به‌عنوان متخلف صنفی نصب می‌گردد. همچنین به مدت شش ماه پروانه کسب وی تعلیق و محل کسب تعطیل می‌گردد.

۵-۳-۲. تأمین کالاها و خدمات عمومی از طریق مبارزه با فساد

فساد مانع از ارائه خدمات عمومی مناسب به مردم است زیرا منابع مالی به‌جای هزینه کرد برای ارائه خدمات عمومی به شهروندان در اختیار عده‌ای قلیل قرار می‌گیرد. فساد، کار تعقیب اصل تخصیص

انحصارطلبی اطرافیان منع می‌کند و می‌فرماید: «بپرهیز از آنکه به خود اختصاص دهی، چیزی را که همگان را در آن حقی هست» (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ۴۴۴). برخورد امیر مومنان با جریان‌های انحصارطلب (معاویه و عوامل حکومت شام) قابل تأمل و یک الگوی رفتاری مناسب است: «اینک همت بر آن گماشته‌ایم که بر سر آن گروه بتازیم که در میان بندگان خدا برخلاف آنچه خداوند وحی فرموده رفتار کردند، عواید عمومی را به انحصار خود درآوردند...» (قحف منذر، ۱۳۸۴، ۱۴۷). در کل بر اساس آنچه گفته شد، فساد از طریق کاهش منابع مالی دولت در تأمین منافع و اهداف اکثریت، باعث ائتلاف منابع ملی در راستای منافع اقلیت می‌شود؛ لذا لازم است به‌منظور ارائه خدمات عمومی با فساد مبارزه شود.

در نظام حقوقی ایران، در راستای مبارزه با فساد قوانین متعددی وضع شده است: به‌عنوان مثال در قانون مجازات تبانی در معاملات دولتی مصوب ۱۳۴۸ مقرر گردیده که اشخاصی که در معاملات یا مناقصه‌ها و مزایده‌های دولتی یا... با یکدیگر تبانی کنند و در نتیجه ضرری متوجه دولت و یا شرکت‌ها و مؤسسات دولتی و... بشود به حبس از یک تا سه سال جزای نقدی به‌میزان آنچه من غیر حق تحصیل نموده‌اند محکوم می‌شوند و در صورتی که نامبردگان مستخدم دولت باشند، به‌حداکثر مجازات حبس و انفصال ابد از خدمات دولتی ... محکوم می‌شوند. همچنین اصل ۱۴۱ مقرر داشته «رئیس جمهوری، معاونان رئیس جمهور، وزیران و کارمندان دولت نمی‌توانند بیش از یک شغل دولتی

فرهنگی، سیاسی و اجتماعی دامن بزند و ثالثاً اینکه معمولاً موجبات فساد اقتصادی فساد در زمینه‌های دیگر است.

بارزترین نوع و مقدمه فساد در اقتصاد انحصارطلبی است. معادل عربی انحصارطلبی، واژه «استثثار» است. استثثار، از ریشه «أثر»، در مقابل «ایثار» و به‌معنای «مقدم داشتن خود یا وابستگان و هواداران خود بر دیگران در تأمین نیازها و خواسته‌ها» است (ابن منظور، ۱۴۱۰، ۸). نکته قابل توجه اینکه انحصارطلبی ممکن است دو شکل داشته باشد: الف) انحصاری که تجاوز به حقوق دیگران نیست و تنها اقدامی است برخلاف ایثار که ارزشی اخلاقی است؛ ب) انحصاری که افزون بر مخالف بودن با ایثار، تجاوز به حقوق دیگران نیز هست (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴، ۲۰۸). ساختار انحصاری قدرت در دولت‌ها به عوامل حاکمیت امکان مداخله خودسرانه در فعالیت‌های اقتصادی را می‌دهد (محمدی، ۱۳۸۲، ۲۴۱). دسترسی به اطلاعات رانتی و طبقه‌بندی‌شده در کنار قدرت مذکور و در صورت غفلت دستگاه‌های نظارتی معمولاً فساد اقتصادی را به‌بار می‌آورد. لذا سطح اختیارات و میزان شفافیت و تفکیک حیطة مسئولیت مسئولین مستقیماً در فساد مالی تأثیرگذار است. از محمل‌های نفوذ بیشتر در دستگاه اقتصادی بهانه‌ای به‌نام خصوصی‌سازی و واگذاری اقتصاد به مردم است که از سیاست‌های ضد تحریم شمار می‌رود. به‌رحال به‌لحاظ وظیفه حکومت در این زمینه شاخصی از سوی امیرمؤمنان (ع) ارائه شده است؛ ایشان در فرمایشی مالک اشتر را از

داشته باشند...» در راستای اجرای این اصل قانون صدرالذکر تصویب شده و قانون‌گذار به منظور جلوگیری از فساد اداری و مالی (سوءاستفاده از مقام و موقعیت‌های متعدد شغلی) و منع دریافت‌های متعدد از منابع متعدد دولتی، مستخدمین دولتی را در تمام سطوح از تصدی بیش از یک شغل دولتی ممنوع نموده است. بررسی قوانین و مقررات مربوط به فساد مالی در کشور ما بیانگر آن است که یک‌سری از آن‌ها ناظر به پیشگیری از وقوع فساد است و دسته دوم، قوانین و مقرراتی‌اند که قانون‌گذار از طریق ابزارها و دستگاه‌های قانونی سعی می‌کند با یک نظارت هم‌زمان با فعالیت قانونی دستگاه، از وقوع فساد جلوگیری کند. گروه دیگری از قوانین و مقررات نیز مربوط به پس از بروز وقوع فساد و به‌نوعی قوانین کیفری و جزایی است. دامنه قوانین به اندازه‌ای وسیع و گسترده است که ذکر تمام قوانین و مقررات مربوط به آن‌ها که حاوی احکام و تکالیفی درخصوص پیشگیری از وقوع فساد مالی باشد، مشکل بوده و به ادعان کارشناسان می‌توان یکی از منافع مهم بروز مفاصد را همین تعدد قوانین دانست.

۵-۳-۳. تأمین کالاها و خدمات عمومی از طریق دستگاه نظارتی کارآمد

استقلال و قوت و هماهنگی دستگاه‌های نظارتی نیز از شاخص‌های حکومت اسلامی در این زمینه است. در عرصه اقتصاد سیاسی باید این سؤال مطرح باشد که چه نهادها، قواعد بازی، موازین

قانونی و چه مکانیسم‌های نظارتی باید حاکم باشد که مانع فساد و در نتیجه تأمین کالاها و ارائه خدمات عمومی گردد (دادگر، ۱۳۹۰، ۱۱۵). درخور توجه است که دستگاه‌های نظارتی چه از لحاظ ساختار رسیدگی و چه از لحاظ دست‌اندرکاران باید مستقل از سیستم مدیریت اقتصادی باشند و ذی‌نفع نباشند تا امر نظارت توأم با آزادی و به‌دور از لحاظ شدن رانت‌ها صورت پذیرد. سیره پیامبر اعظم به‌گونه‌ای بوده که وساطت ذی‌نفوذان و تسامح را در این زمینه‌ها نکوهش می‌کرده است. ایشان در پی وساطت عده‌ای برای عدم اجرای حد در مورد زنی این‌گونه موضع می‌گیرند: «آن‌ان که پیش از شما بودند، تنها به سبب چنین تبعیض‌هایی هلاک شدند؛ زیرا حدود را بر ناتوانان اجرا می‌کردند و قدرتمندان را رها می‌ساختند» (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۲، ۱ و ۳). «در امر مبارزه با فساد نباید هیچ تبعیضی دیده شود. هیچ‌کس و هیچ نهاد و دستگاهی نباید استثنا شود» (سایت آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۴). نادیده گرفتن فساد و تسامح در مبارزه با فساد، به‌نوعی همدستی با فاسدان و مفسدان و سهمی از شیوع فساد است، لذا باید مسئولان مربوطه دامن خود را از آلودگی و وابستگی حفظ نمایند، چراکه کسی که خودش آلوده به فساد باشد، قادر نخواهد بود با فساد مبارزه کند» (سایت آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۴). امیرالمؤمنین در نظارت و برخورد با مفسدان و بخصوص مسئولان تسامح نداشته‌اند و تأکید داشته‌اند: «از همکاران نزدیک سخت مراقبت کن و اگر یکی از آنان دست به خیانت زد، او را

تظلمات، تعدیات و شکایات و حل و فصل دعاوی و احیای حقوق عامه و گسترش عدل آزادی‌های مشروع و پیشگیری از وقوع جرم و کشف جرم و تعقیق و مجازات مجرمین را به عهده دارد، دارای یک وظیفه و اساسی دیگر تحت عنوان نظارت بر حسن اجرای قوانین می‌باشد.

۶. نتیجه

علت اصلی تشکیل حکومت اسلامی، سروسامان دادن به وضع مردم و زمینه‌سازی مناسب برای آسایش و آرامش فردی و اجتماعی و رسیدن انسان‌ها به رستگاری ابدی است. برای اینکه انسان‌ها به فلاح و رستگاری برسند، حکومت اسلامی وظیفه دارد که کالاها و خدمات مورد نیاز مردم را تأمین نماید. آیات و روایات فراوانی بر تعهدات دولت در تأمین کالاها و ارائه خدمات عمومی دلالت دارد. خدمت‌رسانی از جمله اعمال صالحی است که به‌عنوان اولین خصیصه اصل اعیان در قرآن کریم مورد توجه و عنایت قرار گرفته است. در سیره معصومین نیز ارائه خدمت به مردم به‌ویژه نیازمندان مورد توجه زیادی قرار گرفته است. نگاهی به آیات، روایات و سیره معصومین به‌خوبی این امر را ثابت می‌کند که بعد از انجام واجبات، هیچ امری، مانند نیکی و خدمت به بندگان خداوند باعث تقرب انسان به درگاه الهی نمی‌شود. بدین سبب است که انبیا و اولیای الهی، همواره در خدمت مردم بوده‌اند. اما تأمین کالاها و خدمات عمومی به مردم ممکن است با موانعی روبه‌رو شود که لازمه دخالت دولت در تنظیم بازار، مبارزه با

کیفر کن و اموالی که در اختیار دارد از او بازپس گیر و او را خوار و خیانت‌کار شمار» (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ۴۳۶). چراکه عدم هماهنگی و همکاری قوا با یکدیگر بستر فریب و پنهان‌کاری را در رویه‌های اقتصادی فراهم می‌کند، همچنین از انسجام و دقت در مراقبت‌های پیشگیرانه از فساد اقتصادی جلوگیری می‌کند. شکی نیست که ایجاد پاسخ‌گویی و مسئولیت‌پذیری درونی که از جهان‌بینی اسلامی ناشی می‌شود، بهترین شیوه برای مبارزه با مفسد در جوامع مدرن است. اما، مسئولیت‌پذیری درونی باید با مسئولیت‌پذیری بیرونی مبتنی بر کنترل و نظارت سیستمی تکمیل شود تا افراد را از رفتاری غیرعادلانه با یکدیگر باز دارد.

در نظام حقوقی ایران، طبق اصل ۵۷ قانون اساسی، قوای سه‌گانه زیر نظر ولایت فقیه هستند و بالاترین و قوی‌ترین سازوکار نظارت بر آنان بر عهده رهبری است. اصل ۱۱۰ قانون اساسی، بخشی از وظایف نظارتی رهبری را بیان می‌کند از جمله: نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام. در همین حال، رئیس‌جمهور بر اساس اصل ۱۱۳ و ۱۳۴ قانون اساسی علاوه بر ریاست قوه مجریه مسئولیت اجرای قانون اساسی، همچنین رئیس قوه مجریه را عهده‌دار است و طبق اصل ۱۲۲ در برابر ملت، رهبر و مجلس شورای اسلامی مسئولیت دارد و همین مسئولیت‌ها موجب گردیده که نهادها و سازمان‌هایی در مجموعه قوه مجریه متصدی امر نظارت باشند. قوه قضاییه علاوه بر آنکه طبق اصل ۱۵۶ قانون اساسی، رسیدگی و صدور حکم در مورد

احتکار، گران‌فروشی و مهم‌تر از همه مبارزه با فساد است.

۷. سهم نویسندگان

کلیه نویسندگان به‌صورت برابر در تهیه و تدوین پژوهش حاضر مشارکت داشته‌اند.

۸. تضاد منافع

در این پژوهش هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

منابع

- ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، خصال، جلد اول، قم، نشر جامعه مدرسین، ۱۳۶۲.
- ابن شعبه حرانی (حسن بن علی)، تحف العقول، قم، نشر آل علی (ع)، ۱۳۸۲.
- ابن منظور، (محمد بن المکرّم المصری)، لسان العرب، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۰.
- احمدی، کریم، بررسی و تحلیل بازار کالاهای اساسی در سال ۱۳۹۵، چاپ اول، تهران، انتشارات وزارت کشاورزی، معاونت برنامه و بودجه، اداره کل آمار و اطلاعات، ۱۳۹۸.
- احمدی، علی، مکاتیب الرسول، جلد اول، چاپ اول، بیروت، نشر دارالمهاجر، ۱۲۶۳.
- الحر العاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه، جلد هفدهم، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۲.
- القمی، عباس، سفینه البحار، جلد اول، قم، اسوه، ۱۴۱۴.
- امامی، محمد، استوار سنگری، کوروش، حقوق اداری، جلد اول، چاپ دوازدهم، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۹.
- امام خمینی، روح اله، کتاب البیع، جلد دوم، قم، مطبعة مهر، ۱۴۱۲.
- باباپور، محمدمهدی، درآمدی بر سیاست و حکومت در نهج البلاغه، چاپ اول، قم، عصر ظهور، ۱۳۸۰.
- بیهقی، احمد بن الحسین، السنن الکبری، جلد نهم، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۹.
- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، چاپ چهارم، تهران، نشر دنیای دانش، ۱۳۸۲.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، تصنیف غررالحکم و دررالکلم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، جلد اول، قم، دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰.
- جاهدی، میثم، خصوصی سازی زنجیره تأمین کالاهای اساسی، چاپ اول، تهران، انتشارات آریا دانش، ۱۳۹۷.
- دادگر، یدالله، «ظرفیت نظریه اقتصاد سیاسی قانون اساسی جهت انضباط بخشی مدیریت بخش عمومی»، مجله پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره دوم، ۱۳۹۰.
- دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه، چاپ دوم، تهران، پیام آزادی، ۱۳۷۷.
- دلشاد تهرانی، مصطفی، سیره نبوی (منطق عملی)، جلد اول و سوم، چاپ اول، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲.
- دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، جلد ششم، چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- ربیعی، علی، زنده باد فساد، چاپ دوم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۳.

- رستمی، ولی، رشیدی، رضا، «نقد و تحلیل نظریه خدمات عمومی و اصول حاکم بر آن، مبتنی بر آموزه‌های اسلامی»، مجله حکومت اسلامی، شماره هشتاد و ششم، ۱۳۹۶.
- رهنمایی، محمدرضا، «خاستگاه مشروعیت حکومت اسلامی و نقش مردم در آن»، مجله معرفت، شماره چهل و سوم، ۱۳۸۰.
- ری شهری، محمد، منتخب میزان الحکمه، جلد اول، قم، دارالحدیث. چاپ یازدهم، ۱۳۹۲.
- شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، قم، نشر هجرت، ۱۴۱۴.
- طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد دهم، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۱.
- طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، جلد چهارم، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۷.
- طباطبایی مؤتمنی، منوچهر، حقوق اداری، چاپ دوازدهم، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۳.
- طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج علی اهل اللجاج، جلد اول، تهران، دار الکتب الاسلامی، ۱۳۸۱.
- طوسی (شیخ طوسی)، محمد بن حسن، أمالی طوسی، قم، دار الثقافة، ۱۴۱۴.
- علی بن موسی رضا، منسوب به امام رضا (ع)، الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا (ع)، مشهد، مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۶.
- عمید، حسن، فرهنگ لغت عمید، جلد اول، چاپ سوم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۴.
- فیض الاسلام، علی نقی، ترجمه و شرح نهج البلاغه، چاپ اول، تهران، نشر سهر، ۱۳۶۵.
- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، المحججه البيضاء، جلد سوم، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۷.
- قائمی، علی، در مکتب کریم اهل بیت (ع) امام حسن مجتبی (ع)، چاپ اول، تهران، انتشارات امیری، ۱۳۷۴.
- قحف منذر، «مروری بر الگوهای اقتصاد اسلامی»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره بیستم، ۱۳۸۴.
- قرائتی، محسن، تفسیر نور، جلد پنجم، چاپ یازدهم، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳.
- کرمی، حمید، فاتحی‌راد، نوید، «نقش دولت در ارائه خدمات عمومی به شهروندان (با تأکید بر خدمات مربوط به رفاه و تأمین اجتماعی؛ مطالعه تطبیقی در دو نظام دولتی ایران و فرانسه)، مجله مطالعات مدیریت و کارآفرینی»، دوره چهارم، شماره سوم، ۱۳۹۷.
- کریمی، فاطمه، «خدمت به مردم از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه»، مجله کتاب ماه دین، شماره صد و هشتاد نهم، ۱۳۹۲.
- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، جلد دوم، تهران، علمیه اسلامی، ۱۳۶۹.

- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، جلد پنجم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷.
- گرجی، علی اکبر، مبانی حقوق عمومی، چاپ اول، تهران، نشر جنگل، جاودانه، ۱۳۸۸.
- مالک، محمدرضا، «وظایف و مسؤولیت‌های دولت اسلامی در اقتصاد»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره دوازدهم، ۱۳۸۲.
- مجلسی، محمد بن باقر، بحار الانوار، جلد سی و سه، بیروت، دارالرضا، ۱۴۰۸.
- مجلسی، محمد بن باقر، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، جلد نهم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴.
- مجلسی، محمد بن باقر، بحار الأنوار، جلد هفتاد و هشتم، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳.
- محدث نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، جلد هفدهم، بیروت، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۸.
- محسنی راد، محمد، «جایگاه نظریه منفعت عمومی در حقوق اداری جمهوری اسلامی ایران»، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد حقوق عمومی، پردیس قم دانشگاه تهران، ۱۳۹۱.
- محمدنژاد، حیدر، «نظریه خدمت عمومی و اصول حاکم بر آن در قوانین و رویه قضایی ایران»، نشریه حقوق اداری، شماره دهم، ۱۳۹۵.
- محمدیان، محسن، وهاب‌زاده، شادان، «دولت الکترونیک پارادایمی جدید در ارائه خدمات عمومی و اصلاح نظام اداری کشور»، مجله پژوهشگر، شماره سوم، ۱۳۸۴.
- محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه میزان الحکمه، قم، موسسه دار الحدیث، ۱۳۸۴.
- محمودی، وحید، «فساد اقتصادی و توسعه»، فصلنامه اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره صد و هشتادم و صد و نودم، ۱۳۸۲.
- مراد حاصل، امیرمهدی، شیرازی، رضا، داستان زندگی امام محمدباقر (ع)، چاپ هفتم، تهران، انتشارات پیام نور، ۱۳۸۲.
- معین، محمد، فرهنگ معین، جلد اول، چاپ هفتم، تهران، نشر خانه‌ی سپهر، ۱۳۷۱.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، جلد بیست و ششم، چاپ دهم، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.
- موسایی، میثم، امام خمینی (ره)، دولت و اقتصاد، چاپ اول، تهران، موسسه چاپ و نشر عروج (تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره))، ۱۳۸۶.
- موسوی خمینی، روح اله، صحیفه امام، جلد بیستم، تهران، نشر موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۶۸.
- نساجی زواره، اسماعیل، «خدمت‌رسانی در سیره پیامبر اعظم (ص)»، مجله درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره پنجم، ۱۳۸۵.
- ویژه، محمدرضا، «مفهوم اصل برابری در حقوق عمومی نوین»، نشریه حقوق اساسی، شماره دوم، ۱۳۸۳.

اقتصادی، ۱۳۹۴، آخرین مراجعه، ۱۴۰۰/۱۲/۲۵
<https://farsi.khamenei.ir>

- یوسفیان، نعمت‌الله، «خدمت‌رسانی از منظر اخلاق اسلامی»، مجله حقوق، شماره اول، ۱۳۸۳.

سایت‌ها

- سایت آیت‌الله خامنه‌ای، پاسخ رهبری به پرسش‌های نه‌گانه، درباره مبارزه با مفسد